

HOVEDSTADSRÅDET

1. april 1974 - 31. december 1989

Erindringer 6 år efter

Af Hugo Marcussen

INDHOLD

Forord	3
Hovedstadsrådet - Et kompromis!	4
Forhistorien	5
Hovedstadsrådets opgaver	6
Hovedstadsrådets styrelse og finansiering	7
Hovedstadsrådets organisationsstruktur	9
Hovedstadsrådet fik ingen anmærkninger	9
Hovedstadsrådet som forhandlingsorgan	10
Ikke alle opgaver blev løst	12
Det "skæve" Danmark	14
Hvad lærte Hovedstadsrådet os?	15
Efterskrift	16
Bilag 1: Regionplan 1989, Indholdsfortegnelse	19
Bilag 2: Organisationsdiagram for Hovedstadsrådets forvaltning(er)	20
Bilag 3: Hovedstadsrådets normeringsplan 1989 (bortset fra HT)	21
Bilag 4: Grønne kiler - Fra idé til virkelighed	22
Bilag 5: Byspredning undgået	24
Bilag 6: Harmonisk byvækst	26

HOVEDSTADSRÅDET

1. april 1974 - 31. december 1989

Erindringer 6 år efter

Af Hugo Marcussen

Dansk Byplanlaboratorium

Byplanhistoriske Noter **32**

HOVEDSTADSRADET
Erindringer 6 år efter.

1. april 1974 - 31. december 1989

Forfatter: Hugo Marcussen.

Dansk Byplanlaboratorium, Byplanhistoriske Noter nr. 32.

Udgivet af Dansk Byplanlaboratorium, 1996.
Copyright.

Tryk: Tutein & Koch, København.

ISSN: 0900-3274
ISBN: 87-87487-985

Dansk Byplanlaboratorium
Peter Skramsgade 2B
1054 København K
Tlf. 33 13 72 81

Formålet med at udgive "Byplanhistoriske Noter" er at bidrage til belysningen af den danske byplanhistorie i vort århundrede. Det sker bl.a. ved at planlæggere og andre, der har deltaget, med deres egne ord fortæller om den udvikling, de har deltaget i, og derved bidrager til fremskaffelse af baggrundsmateriale - et materiale, som det ellers ville være vanskeligt at skaffe til veje.

Noterne kan bestå af notater, erindringer eller beskrivelser af særlige emner eller begivenheder. Der er således ikke tale om egentlig historiske afhandlinger eller forskningsmæssige arbejder.

Der er tradition for, at Byplanhistorisk Udvalg hvert år afholder et seminar om særlige planlægningsmæssige emner. Seminaret følges op med udgivelse af en note med gengivelse af indlæg og referat af drøftelser blandt seminardeltagerne.

Forord

Byplanhistorisk Udvalgs årlige seminar - den 7. juni 1996 - agtes afholdt under titlen: "Hovedstadsregionen i historisk tilbageblik".

Som de fleste vel er bekendt med, nedsatte regeringen i 1995 - 5 år efter Hovedstadsrådets nedlæggelse - en ny hovedstadskommission under Indenrigsministeriet. Kommissionen fik til opgave at komme med forslag til en reform af den amtskommunale struktur og af opgaveløsningen i Hovedstadsområdet.

Kommissionen afgav ved årsskiftet 1995/96 sin betænkning. Det var regeringens hensigt at søge de nødvendige lovændringer gennemført i indeværende folketingssamling - i god tid før kommunalvalget i 1997. Dette lykkedes imidlertid ikke, og gennemførelsen af en ny hovedstadsreform er nu udskudt.

Byplanhistorisk Udvalg agter stadig - uanset udskydelsen af reformerne - at gennemføre det planlagte seminar og at benytte den aktuelle situation i Hovedstadsregionen som inspiration til de aktører, der var med ved Hovedstadsrådets tilblivelse, virke og afvikling, til at deltage i seminaret og her berette om netop deres oplevelser og erindringer fra Hovedstadsråds-perioden og derved gøre det historiske billede fyldigere og mere nuanceret.

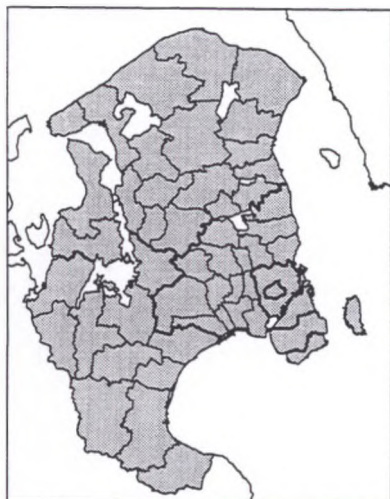
Note nr. 32 "Hovedstadsrådet 1. april 1974 - 31. december 1989. Erindringer 6 år efter" vil være en god baggrund for indlæg og drøftelser på udvalgets seminar - det 12. i rækken - den 7. juni 1996.

Forfatteren til noten, Hugo Marcussen, der har deltaget i mere end 40 år i Hovedstadsrådets planlægning, og som iøvrigt var den ansvarlige leder af Hovedstadsrådets plan- og miljøforvaltning, har efter anmodning fra Hovedstadskommissionen udarbejdet et notat om sine erindringer. Da disse erindringer allerede forelå ved seminarets tilrettelæggelse, har Byplanhistorisk Udvalg fundet det hensigtsmæssigt at udgive dem som en selvstændig note, der kan indgå som oplæg og inspiration for seminarets indledere og deltagere.

marts 1996

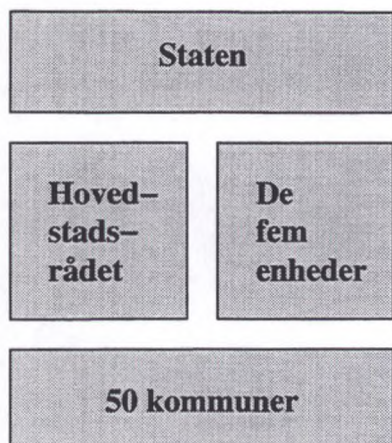
Edmund Hansen
Byplanhistorisk Udvalg

Hovedstadsrådet - Et kompromis!

Kommunalreformkommissionen efterlod i det øvrige land et enkelt og effektivt system. Da reformkommissionen i 1970 nåede til hovedstadsområdet, var kræfterne ved at ebbe ud. I Frederiksborg og Roskilde amter lykkedes det med en kommunesammenlægning efter gængs mønster, men i Københavns Amt gik det helt i stå. De få kommunesammenlægninger, der blev foreslået, måtte opgives (Vallensbæk, Ledøje-Smørum). Dragør og St. Magleby enedes om en frivillig sammenlægning. Ved en hovedstadskonference i 1965 stillede den magtfulde overborgmester Urban Hansen sig ellers bag et forslag om en regional-kommune med en direkte valgt politisk ledelse og egne skattemidler. Det storamt, der var lagt op til, kunne ikke gennemføres.

Det var ikke muligt at røre ved det bestående system. Man måtte vælge den nemme løsning at føje noget nyt til. Hovedstadsrådet måtte indpasses i det bestående system sideordnet de "5 enheder" (Københavns og Frederiksberg kommuner samt Københavns, Frederiksborg og Roskilde amter). Der blev plads til en ny administration og nye politiske poster, uden at det blev nødvendigt at fjerne noget af det bestående.

Det var årsagen til, at Hovedstadsrådet ikke blev den rigtige organisation til løsningen af de grænseoverskridende opgaver i Hovedstadsregionen. "Man kan ikke både blæse og have mel i munden". Hovedstadsrådet var indirekte valgt og finansieret ved indirekte skat. Denne løsning gjorde det også let for den borgerlige regering at fjerne Hovedstadsrådet fra landkortet ved en simpel lovændring. Der var noget, de "5 enheder" kunne dele imellem sig, både da Hovedstadsrådet blev oprettet, og da det blev nedlagt. Da Hovedstadsrådet forsvandt, flød vandene sammen, og forholdene blev som inden Hovedstadsrådet kom til. Hermed var 50 års helhedsbestræbelser brudt. Hovedstadsregionen svækket, og usikkerhed om fremtiden fremherskende. Ikke alene regionplanlægningen, men også den kollektive trafik blev delt, således at et fælleskommunalt driftsselskab (bestyrelse med 1 repræsentant for hver af de "5 enheder") står for busdriften, DSB for S-togene, hvor de to grene af det kollektive trafiksystem i Hovedstadsrådets regi havde været samlet både med hensyn til planlægning, anlæg og drift. De foregående 16 års samlede planlægning af arealanvendelse og trafikbetjening er således nu erstattet af en ny ordning med flere aktører og uden fælles sigte.

Forhistorien

Hovedstadsregionen opfattes normalt som Københavns og Frederiksberg kommuner samt København, Frederiksborg og Roskilde amter. Regionen er med sine 6,6% af landets samlede areal arealmæssigt mindre end landets øvrige regioner (amter) bortset fra Bornholm. Befolkningmæssigt er Hovedstadsregionen derimod speciel, idet den rummer 33% af landets samlede befolkning og dermed er langt den "tungeste" regionenhed.

Allerede i 1947 kom den første samlede plan for hovedstaden og de nærmest liggende kommuner: Fingerplanen, der var en eencenterplan med byfingre opbygget omkring overordnede trafik anlæg med grønne kiler mellem fingrene. Den afspejles stadig i den nuværende Fingerby, som strækker sig fra City til købstæderne Helsingør, Hillerød, Frederikssund, Roskilde og Køge. Fingerplanen blev til på privat initiativ (Dansk Byplanlaboratorium).

I 1958 overtog staten regionplanlægningen og udvidede planlægningsområdet til at omfatte de 3 hovedstadsamter og de to centralkommuner. Få år efter fremkom "Principskitsen af 1960", som var et radikalt forslag, der sagde stop for al byvækst nord for Roskildevej og henviste al byvækst til 2 nye byområder á 150.000 indbyggere sydvest ud af regionen. Planen mødte stor modstand. Kommunerne afviste planen, hvorefter et Teknisk udvalg blev nedsat, og efter seje forhandlinger fødtes den såkaldte "1. Etapeplan", der formidlede de afvigende synspunkter mellem stat og region for en kort årrække. Staten ved Planstyrelsen slap dog aldrig tanken om Principskitsen. Skitsen søgtes inddirekte realiseret ved, at staten lod dens grundprincipper (ingen vækst nord for Roskildevejen og ny vækst langs hovedbanen mod sydvest) indgå i de statslige krav til den regionplanlægning, som kommunerne selv overtog i 1967, og det på en måde, der til tider grænsede til obstruktion.

I 1967 overtog det frivillige fælleskommunale råd "Egnsplanrådet" regionplanlægningen og kunne i 1973 offentliggøre en samlet regionplan for hele Hovedstadsregionen efter en eenstemmig vedtagelse i rådet og det på et tidspunkt, hvor regionplanloven endnu ikke forelå. Egnsplanrådets tilblivelse og eksistens lagde et vist pres på kommunalreformen. Det var klart, at en minimumsløsning var en formalisering af Egnsplanrådet - og det blev det så med vedtagelsen af Hovedstadsrådet.

I 1973 vedtog folketinget dels loven om oprettelse af et Hovedstadsråd og dels loven om Hovedstadsområdets kollektive personbefordring, som indeholdt bestemmelser om oprettelse af et fælleskommunalt busselskab (HT).

HT blev i en vis udstrækning knyttet til Hovedstadsrådet, idet Hovedstadsrådet (HR) skulle afholde HT's udgifter. Men HT fik egen direk-

tion, bestyrelse og repræsentantskab. Koordinering og styring af økonomien blev søgt klaret ved et vist sammenfald af politikere, der havde sæde både i HR og i HT's repræsentantsskab og bestyrelse.

Det etablerede system viste sig at være for kompliceret - for ikke at sige umuligt - at praktisere. HT skulle hente sine penge i HR, der igen skulle hente sine penge i de "5 enheder". HR tog initiativ til en lovændring. HT blev lagt ind under HR og styret af et trafikudvalg på samme måde, som man kender det med andre kommunale virksomheder.

I 1978 vedtog Folketinget efter forslag fra det i 1973 oprettede Trafikråd en samling af al lokal bane- og busdrift under HR's ansvar og administration. Med den såkaldte "bane/bus lov" fik HR i 1978 det fulde ansvar og den fulde beslutningskompetence vedrørende al lokaltrafik i regionen (såvel de gule busser som de røde s-tog).

Hovedstadsrådets opgaver

I henhold til lov om HR og anden lovgivning skulle HR bl.a:

- varetage regionplanlægning,
- varetage samordning, udbygning og drift af kollektiv lokaltrafik og medvirke til en samlet trafikplanlægning,
- medvirke ved planlægning og gennemførelse af en samlet miljøbeskyttelse,
- varetage planlægning af vandforsyning,
- forestå en overordnet sygehusplanlægning,
- yde tilskud til visse regionale kulturelle institutioner,
- varetage byregulering (by- og landzoneloven),
- varetage naturfredningsplanlægning og administration af naturfredningsloven,
- varetage råstofvindingsplanlægning og administration af råstofloven,
- varetage planlægning og administration i henhold til lov om varmforsyning,
- varetage landbrugsplanlægning,
- foretage indskud i landsbyggefonden.

Det var et fælles kendetegn for HR's opgaver, at deres løsning forudsatte en regiondækkende, tværsektoriel virksomhed. Ingen opgaver blev varetaget både af HR og "de 5 enheder". Der var ikke tale om et både/og, men om et enten/eller. Der var ikke tale om dobbeltadministration.

Planlægningsopgaverne blev i HR's funktionsperiode mere omfattende end i 1947. I Fingerplanen tog man groft sagt kun stilling til, hvor der skulle være by, og hvor der skulle være land. HR afsluttede sit arbejde med "Regionplan 1989" indeholdende over 50 regionale retningslinier

spændende lige fra lokaliseringsstrategier for boliger og erhverv over trafikbetjening og trafik anlæg til det åbne lands planlægning (fredning, krav til recipienter, råstof, jordbrug, vandindvinding m.m.), energiforsyning, miljøbeskyttelse (affaldsdeponier, forebyggelse af støj m.m.) og fritidsområder (bilag 1).

Hovedstadsrådets styrelse og finansiering

Hovedstadsrådets 37 medlemmer blev valgt blandt amtsrådsmedlemmer og kommunalbestyrelsesmedlemmer i regionen. Mandaterne fordeltes før hvert kommunevalg på "de 5 enheder" i forhold til registerfolketallene. Efter valgene fordeltes de 37 mandater forholdsmæssigt mellem de partier, der opnåede repræsentation i et eller flere af de kommunale råd i de fem områder. Først herefter fordeltes mandaterne geografisk mellem "de 5 enheder".

Den endelige fordeling afspejler således både et partipolitisk og et geografisk styrkeforhold i Hovedstadsregionen. Antallet af medlemmer blev fastsat til 37 ud fra ønsket om, at også områdets mindste enhed (Frederiksberg) skulle opnå 2 repræsentanter. Bortset fra de tilfælde, hvor der gjaldt særlige bestemmelser for Hovedstadsrådet, var den kommunale styrelseslov gældende for rådets virksomhed. Hovedstadsrådets politiske organisation svarede til den for amter og kommuner kendte: et råd, et koordinerende planlægnings- og økonomiudvalg samt stående udvalg. Hovedstadsrådet havde 3 stående udvalg: et miljøbeskyttelsesudvalg, et sygehusudvalg (nedlagt november 1985) og et trafikudvalg. Hovedstadsrådet finansieredes altovervejende af tre kilder: takstindtægter (brugerbetaling), statskompensation (generelt tilskud) og "skat".

Takstindtægter indgik som en væsentlig del af rådets budget. Takstniveauet blev fastsat i forbindelse med budgetvedtagelsen.

Hovedstadsrådet overtog i 1978 ansvaret for S-togsdriften. Da driften gav underskud, modtog Hovedstadsrådet fra staten en beregnet kompensation herfor, så overtagelsen blev udgiftsneutral for Hovedstadsrådet.

Hovedstadsrådet fastsatte formelt selv skatteudskrivningen til rådets virksomheder. Indirekte blev rammerne for skatteudskrivningen dog fastsat af "de 5 enheder". Skatteprocenten for 1989 blev beregnet til 0,67. Skatten blev tilvejebragt ved udskrivning på "de 5 enheder" i forhold til skattegrundlaget. Dette betød, at alle skatteborgere i regionen betalte samme skatteprocent til Hovedstadsrådet. Finansieringen havde således en udliggende effekt.

I Hovedstadsrådets sidste budget 1989 udgjorde udgifterne 3,299 mia. kr. Driftsudgifterne beløb sig til 2,950 mia. kr. og anlægsudgifterne til 354

mio. kr. Ca. 96% af udgifterne (incl. adm.) anvendtes til løsning af den kollektive trafikopgave. Hovedstadsrådets underskud ved driften af den kollektive trafik i 1989 udgjorde 1,388 mia. kr.

Følgende oversigt viser, hvorledes Hovedstadsrådets budgetterede indtægter fordelte sig i mio. kr. og i procent:

INDTÆGTER:

Konto:	Mio. kr.	Procent-fordeling
1 Forsyningsvirksomhed, kollektiv trafik, havne m.v.	1.768	53,6
0-6 Diverse indtægter	5	0,2
7 Renter	11	0,3
8 Finansiering og finansforskydninger:		
Finansforskydninger	-45	-1,4
Tilskud til kollektiv personbefordring	569	17,3
Skattebidrag til Hovedstadsrådet	991	30,0
I alt	3.299	100,0

Det fremgår af oversigten, at Hovedstadsrådet i alt væsentligt finansieres af billetindtægter ved kollektiv trafik, statstilskud til kollektiv persontrafikbefordring samt skattebidrag fra Hovedstadsområdet 3 amtskommuner samt Københavns og Frederiksberg kommuner, jf. nedenfor.

Bidrag til Hovedstadsrådet

Fordeling af bidraget til Hovedstadsrådet skete på grundlag af de fem kommunale enheders forventede indkomstskattegrundlag for det regnskabsår, bidragene vedrørte:

BIDRAG TIL HOVEDSTADSRÅDET 1988 OG 1989

Mio. kr.	Bidrag til HR 1988	Bidrag til HR 1989	Bidragsfordeling i pct. 1989
Københavns Kommune	219,2	234,4	23,7
Frederiksberg Kommune	52,5	53,6	5,4
Københavns Amtskommune	372,1	384,6	38,8
Frederiksborg Amtskommune	186,9	196,7	19,8
Roskilde Amtskommune	114,3	122,0	12,3
I alt	945,0	991,3	100,0

Bidraget på 991,3 mio. kr. i 1989 var 46,3 mio. kr. større end i 1988.

I 1989 udgjorde bidraget ca. 0,67% af det forventede indkomstskattegrundlag. Dette var 0,02 procentpoint mindre end i 1988.

Hovedstadsrådets organisationsstruktur

Ledelsesstrukturen undergik flere gange ændringer i HR's 16 årige levetid. Den væsentligste ændring blev gennemført i 1985. De to direktører for henholdsvis Plan- og Miljøforvaltningen (HP) og Centralforvaltningen (HC) blev sidestillet. Tidligere havde direktøren for Centralforvaltningen været formelt overordnet plandirektøren. Direktøren for HT havde på basis af en direktørinstruks fra 1976 en selvstændig stilling med reference til rådsformanden. Der har ikke på noget tidspunkt eksisteret en samlet organisationsplan for HC, HP og HT. En skavank, der stammer fra HR's og HT's tilblivelse (se foran).

./ Bilag 2 viser organisationsstrukturen.

Den samlede forvaltning i HC og HP udgjorde i 1989 i alt 170 personer, fordelt med 70 i HC og 100 i HP. Fordelingen på de enkelte funktionsområder (kontorer) fremgår af bilag 3.

Hovedstadsrådet fik ingen anmærkninger

Hovedstadsrådets virke var under konstant overvågning. Loven om HR indeholdt en revisionsparagraf. Både i 1977, i 1980 og i 1984 blev rådet, dets opgaver og styreform drøftet i Folketinget. Som grundlag for drøftelsen i 1977 havde Indenrigsministeren foretaget en høring i regionens kommuner. Forud for drøftelserne i 1980 og 1984 var der hver gang foretaget et grundigt og omfattende kommissionsarbejde. Da den daværende Indenrigsminister Britta Schall Holberg den 6. februar 1984 fremlagde forslaget om at ophæve revisionsbestemmelsen, udtalte hun:

"Forslaget går ud på at ophæve revisionsbestemmelsen i lov om et Hovedstadsråd, således at rådet gøres permanent. Når jeg foreslår rådet gjort permanent, er det, fordi jeg er overbevist om, at der fortsat i Hovedstadsområdet er opgaver, som må løses under hensyntagen til hele området. Dette samarbejde må have en bindende karakter og kan efter min mening bedst varetages af ET organ. Alternativet til en opretholdelse af rådet indskrænker sig derfor til muligheden af et etablere en storamtskommune."

Et overvældende flertal i Folketinget stemte for, at Hovedstadsrådet blev gjort permanent.

Hovedstadsrådet var tillige under hele sin funktionsperiode under skarpt opsyn af de 5 enheder, specielt de 3 amtskommuner. Man spejdede ivrigt efter fejl og mangler, der kunne påpeges i HR's arbejde. I den første valgperiode indtog amterne en forholdsvis passiv holdning. Man søgte at leve op til den bistaftale, der var indgået på miljøområdet. Denne aftale var indgået for at udnytte de ressourcer, som allerede fandtes i de

tekniske forvaltninger, specielt i Københavns Kommunes miljøtekniske kontor. Ifølge aftalen skulle de 5 enheders tekniske kontorer uden afregning yde bistand ved den tekniske sagsbehandling og i et vist omfang også ved tilsynsopgaver. Uanset, at aftalen indeholdt en bestemmelse om, at nyt personale skulle ansættes i HR's regi, øgede de 5 enheder deres eget personale på området med 100% i den første 4-årsperiode. I den anden valgperiode var amtskommunerne ikke tilfredse med at yde teknisk bistand. Amterne ville, hvad opgaver angår, sidestilles med amterne i det øvrige land. Man argumenterede herfor, hver gang lejlighed tilbød sig. I den tredje valgperiode stillede man klare ønsker om at overtage al enkeltsagsbehandling og sektorplanlægning. I HR's fjerde og sidste periode lykkedes det for de 5 enheder med hjemmel i frikommune-loven at overtage HR's kompetence til at træffe beslutning i konkrete sager indenfor hele miljøområdet. I Hovedstadsrådet kunne der den 27. oktober 1987 mønstres et flertal for at imødekomme dette ønske. Det spændte forhold mellem HR og de 5 enheder stillede krav om høj standard såvel ved planlægning som i sagsbehandling.

Hovedstadsrådet som forhandlingsorgan

De, der havde forestillet sig Hovedstadsrådet som et formaliseret Egnspanråd, så rigtigt. De, der havde forestillet sig Hovedstadsrådet, som et dynamisk og progressivt organ, der kunne og ville tale med een stemme for Hovedstadsområdet, tog fejl.

HR opnåede de største resultater i den kollektive trafik og i plan- og miljølovgivningen.

I 1976 lykkedes det at få om ikke en fuldstændig regionplangodkendelse så dog en accept så langt, at kommunernes pligt til at udarbejde kommuneplaner blev udløst, og i løbet af få år havde alle kommuner en godkendt kommuneplan. Samspillet mellem kommuneplan og regionplan fungerede. HR havde et nært og godt forhold til alle regionens kommuner. HR's formænd besøgte alle kommunerne mindst hvert andet år, udover hvad de aktuelle sager måtte kræve af direkte kontakt.

I 1970'erne og 80'erne krævede alle ministerier og styrelser med respekt for sig selv en såkaldt sektorplan. Det førte til, at HR lod udarbejde og fik godkendt regiondækkende planer for emner som: Jordbrug, skovbrug, kollektiv trafik, recipienter, fredning, naturovervågning, råstoffer, vandindvinding, kraft-varme, affaldsbehandling, fritidsanlæg m.m.

Alle planerne havde udgangspunkt i regionplanen og var indbyrdes afstemte. Her blev udviklet arbejdsprocedurer og planmetoder, der blev alment anerkendt og dannede skole landet over.

Dannelsen af Hovedstadsområdets Trafikselskab HT betød en revolution i samordning, udbygning og drift af områdets kollektive personbefordring. Opgaven blev pålagt HR og betød en samordning af arbejdet mellem Københavns Sporveje, som det dengang hed, DSB, privatbanerne og ikke mindre end 35 private og offentligt ejede busselskaber. Der blev etableret et fælles takst- og billetsystem, fælles køreplaner. De færreste husker i dag, hvordan forholdene for den kollektive trafik var før 1974. Talrige omstigninger og flere forskellige billet- og kortsystemer var hverdag for de fleste rejsende over blot lidt længere afstande. I dag sker alle rejser på en billet eller et kort - og 2/3 af alle rejser sker uden omstigning mellem busser indbyrdes eller mellem busser og tog. Hovedstadsområdet har i dag i såvel national som international sammenhæng en enestående ordning med fælles takstsystem til både busser og tog i hele regionen.

Vedtagelsen af bane/busloven førte til yderligere initiativer. Køb af nye S-tog, forlængelse af Køgebugtbanen helt til Køge, forlængelse af S-banen fra Tåstrup til Høje Tåstrup og bygning af en ny kombineret station for nær- og fjerntrafik, forlængelsen af S-banen fra Ballerup til Frederikssund m.m.

Relationerne mellem HR og DSB var gode de første år. Men efter banebuslovens vedtagelse i 1978 kom det ofte til skærmydsler. DSB beklagede sig vidt og bredt over, at samarbejdet mellem HR og DSB ikke fungerede tilfredsstillende. Set fra HR's side virkede det mere som om, at statsinstitutionen DSB ikke kunne eller ville acceptere at skulle indordne sig under de budget- og regnskabsvilkår, der er gældende for landets kommuner og amtskommuner (og dermed også for HR) bl.a. med hensyn til indsigt og oplysningsgrundlag. Det forhold, at 75% af alle togrejser i Danmark foregik i Hovedstadsregionen under HR's regi, var et forhold, der tillige dagligt plagede Generaldirektoratet.

En opremsning af HR's virke og indsats gennem de 16 år vil være for omfattende. Her skal i det følgende nævnes nogle opgaver, der næppe var løst uden HR's eksistens.

- Sikring bl.a. ved opkøb af de planlagte grønne kiler mellem byfingrene i vest- og sydeggen,
- Etablering af den 500 ha store Køge Bugt Strandpark - en 15 år gammel plan, som de fleste kommunale politikere havde mistet troen på,
- Faglig og økonomisk støtte til I/S Hedeland, der gennem opkøb af ejendomme planlægger, anlægger og driver et ca. 1.500 ha stort grusgravområde,
- Sikring af Vestamager og Amager Fælled som regionens største grønne kile. Hovedparten blev sikret til fritidsformål og naturreservat. Samtidig blev ideen til planerne for den senere Ørestad udformet.

- En samlet bevaringsplan for Vestenceinten fra Køge Bugt til Utterslev Mose og efterfølgende rejsning af en fredningssag,
- Opkøb i hele HR-perioden af endnu frie og ubebyggede arealer langs regionens kyster,
- Planlægning og anlæg af et affaldsdeponi på 2 mio. m³ ved Avedøre Holme.

Denne korte oversigt over løste opgaver skal afsluttes med en henvisning til bilag 4, 5 og 6, der er eksempler på markante resultater, der er opnået med den overordnede, langsigtede planlægning i Hovedstadsregionen.

Kontant ydede HR årligt ca. 20 mio. kr. til støtte til kulturelle formål:

- Louisiana
- Cirkusbygningen i København
- Danmark tekniske Museum
- Arkæologisk Forsøgscenter (Lejre)
- Zoologisk Have
- Glyptoteket
- Vikingskibshallen.

I Hovedstadsrådets centralforvaltning indgik et funktionsområde (FO 7) for statistik og prognoser. Dette servicekontor forestod indsamling af statistik og udviklede beregningssystemer byggende på en sum af viden, data og teknik, som satte tal på regionen m.h.t. bosætning, arbejdspladser, daglig transport og økonomi.

Dette kontor med sine 12 mand blev ved HR's nedlæggelse fundet så værdifuldt at opretholde intakt, at det fortsat eksisterer som en samlet enhed knyttet administrativt til Københavns Kommune og finansieret af "de 5 enheder" efter den "gamle" HR-nøgle.

Ikke alle opgaver blev løst

Der var enkelte opgaver, som Hovedstadsrådet ikke fik lov at løse. Der skete en "blokering" fra en eller flere af de 5 enheder. Det gjaldt f.eks. sanering og byfornyelse. Regionplanen skulle efter loven indeholde hovedretningslinier for byfornyelsen i de eksisterende bysamfund. Hovedstadsrådet havde endvidere hjemmel til at yde lån og tilskud til erhvervelse af arealer samt til sanering og andre byfornyelsesforanstaltninger. Københavns Kommune ønskede på intet tidspunkt, at HR medvirkede i kommunens arbejde med sanerings- og byfornyelsesopgaver. HR's indsats på området blev alene nogle hovedretningslinier i regionplanen. Her var det tanken, at den specielle Hovedstadsfond på 6-700 mio. kr. skulle have vist sin berettigelse. Hovedstadsfonden blev

midlertid efter initiativ fra Indenrigsministeriet nedlagt ved en lovændring i 1981.

Sygehusplanlægningen gik efter en indledende værdifuld indsats med udarbejdelse af en Grovskitse helt i stå. Rådets amtsrådsmedlemmer blokerede for en konstruktiv videreførelse. Staten udvandede samtidig lovgivningen, hvorefter HR helt nedlagde sit sygehusudvalg. HR's muligheder var i forvejen ikke store for at lykkes med en overordnet sygehusplan på grund af manglende styringsmidler og indflydelse på driften. Rigshospitalet udgjorde tillige et særligt problem for regionens sygehusvæsen. Allerede under de indledende faser i sygehusplanlægningen forsøgte den daværende formand for Hovedstadsrådet ved uformelle kontakter at få Folketinget til at overføre Rigshospitalet til Hovedstadsrådet. Hermed ville mange problemer løses. HR ville få et økonomisk pres for at gøre sygehusdriften effektiv og ville samtidig få indsigt i sygehusdrift, ligesom de 5 enheder blev tvunget ind i et samarbejde. Men forslaget kunne ikke gennemføres.

Grovskitsen omfattede fire elementer:

- 1) Det fremtidige sengebehov
- 2) De bygningsmæssige rammer
- 3) Specialefordelingen
- 4) Visitationen, dvs. organisering og fordeling.

Indsamling af data og udarbejdelse af prognoser var tidskrævende. Det var uhyre vanskeligt overhovedet at få tilvejebragt sammenligneligt materiale fra mere end en snes sygehuse med forskellige ejere og forskellige traditioner for statistisk registrering. Her skal kun nævnes, at eksempelvis Frederiksbergs hospitalsvæsen disponerede ud fra en forventning om et indbyggertal i kommunen på 150.000 indbyggere (i 1994 havde kommunen ca. 85.000 indbyggere). Også Rigshospitalets udbygningsplan var ude af trit med den faktiske befolkningsudvikling og den fremtidige efterspørgsel fra området vest for Storebælt.

Der var et udpræget personsammenfald mellem Hovedstadsrådets sygehusudvalg og de 5 enheders sygehuspolitikere. I takt med en mere nærgående planlægning tabtes interessen - også fra statens side - for en overordnet sygehusplan for regionen. Fra statens - Indenrigsministeriets - side mærkedes ingen interesse for at skærpe Hovedstadsrådets ret og pligt til at fremme en koordinering af de mange spredte kræfter indenfor sygehussektoren. Indenrigsministeriet ville tilsyneladende fastholde og udbygge sin indflydelse på regionens sygehusvæsen. I 1985 gennemførtes en revision af sygehusloven. Revisionen indebar, at der reelt ikke længere var opgaver for Hovedstadsrådet indenfor sygehusplanlægningen.

At HR's medlemmer i vid udstrækning var rekrutteret fra amtsrådene, blev med årene mere og mere markant, hvilket gjorde, at det var vanskeligt at få HR til at fungere som et organ, der med een stemme talte

regionens sag i væsentlige spørgsmål. Rådsmedlemmerne følte sig i alt fald ikke som repræsentanter for regionen længere end rådets møder varede.

Det "skæve" Danmark

Der har i hele HR-perioden været stærke meningsudvekslinger mellem Planstyrelsen og HR. Planstyrelsen gav ud fra de kendte synspunkter om det skæve Danmark direktiver til HR om at hæmme regionens byvækst. Styrelsen gav udtryk for, at staten ønskede at dirigere befolknings- og erhvervsudviklingen bort fra Hovedstadsområdet for at opnå en mere ligelig udvikling i landet. Bag synspunktet lå dels gammel kærlighed til Principskitsen fra 1960, dels opfattelsen af, at Hovedstadsregionen var rig.

Traditionelt har Hovedstadsregionen været rigere end det øvrige land. Det begrundede et politisk ønske om via de mellemkommunale udligningsordninger at overføre økonomiske midler fra Hovedstadsregionen til det øvrige land. For få år siden var tallene således, at 35% af landets skattepligtige personer boede i Hovedstadsregionen, som imidlertid betalte 44% af indkomstkatten og 51% af formueskatten i landet.

Det må betvivles, at det er rimeligt, at der via statsskatterne overføres økonomiske midler fra Hovedstadsregionen til det øvrige land. Intet tyder på, at levestandarden i Hovedstadsregionen er højere end i det øvrige land. Det modsatte er snarere tilfældet. To velstandsindikatorer peger entydigt herpå. Boligstandarden er ringere (regionen har over halvdelen af landets dårlige boliger), ligesom biltætheden målt i antal biler pr. 1.000 indbyggere er lavere. Biltætheden i Hovedstadsregionen er i øvrigt også lavere end biltætheden i de øvrige nordiske hovedstadsregioner. Foruden en indirekte overførsel af økonomiske midler via statsskatterne overføres også økonomiske midler til det øvrige land via de kommunale udligningsordninger, hvis oprindelige formål var en udligning på nationalt plan af levestandarden. For få år siden blev nettobidraget fra regionen til det øvrige land udregnet til ca. 6 mia. kr., hvilket svarer til en betydelig overflytning af købekraft fra Hovedstadsregionen til det øvrige land. Beløbet er af samme størrelsesorden som det danske bidrag til den faste forbindelse over Øresund.

Hovedstadsregionen er ikke længere rig. Hovedstadsregionen er på flere områder inde i en uheldig udvikling: faldende folketal, omfattende antal utidssvarende boliger, manglende industriel udvikling, hovedstaden København har en yderst belastende gæld.

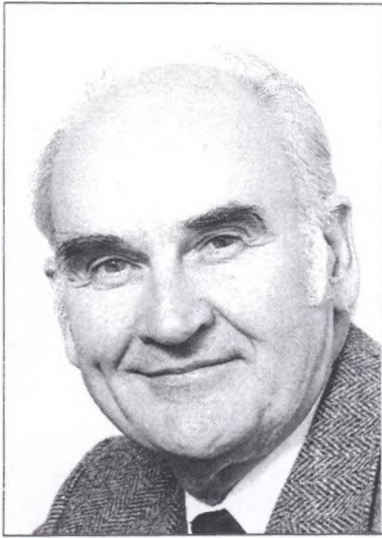
På baggrund af en sammenligning af levevilkårene i Hovedstadsregionen og det øvrige land pegede HR ved flere tilfælde på behovet for en revision af den nuværende udligningsordning.

Hvad lærte Hovedstadsrådet os?

Hovedstadsrådets 16 årige eksistens afslørede en række helt klare fejltagelser, som ikke bør gentages, når et nyt råd skal skabes. Mine iagttagelser, som til dels er søgt beskrevet i det foranstående, kan kort sammenfattes i 6 krav til dannelsen af det nye REGIONRÅD:

1. RÅDETS medlemmer bør vælges ved direkte valg, og
2. RÅDET må have ret til direkte skatteudskrivning til finansiering af dets opgaver. Vort demokrati bygger på det forhold, at den offentlige beslutningsproces og den politiske magtstruktur er åben og tydelig for områdets borgere (vælgere).
3. RÅDET bør ikke fungere som en 4. administrativ enhed. Et regionråd forudsætter, at amterne nedlægges, og at Københavns og Frederiksberg kommuner omdannes til almindelige kommuner.
4. RÅDET bør mindst omfatte Hovedstadsregionen (Københavns og Frederiksberg kommuner samt Københavns, Frederiksborg og Roskilde amter). Det bør overvejes at lade rådet dække hele Sjælland.
5. RÅDET må gives en egen "platform" at virke på. Såvel stat som kommune må i deres revirafgrænsning give reel plads for et regionalt niveau, hvor de kommunale realiteter kan mødes og brydes med de statslige principper udformet i love og bekendtgørelser.
6. RÅDET bør ikke ud fra en forældet forestilling om et "skævt" Danmark belastes med krav om overførsel af økonomiske og fysiske ressourcer til det øvrige land. Den landsdækkende økonomiske udligning bør afvikles.

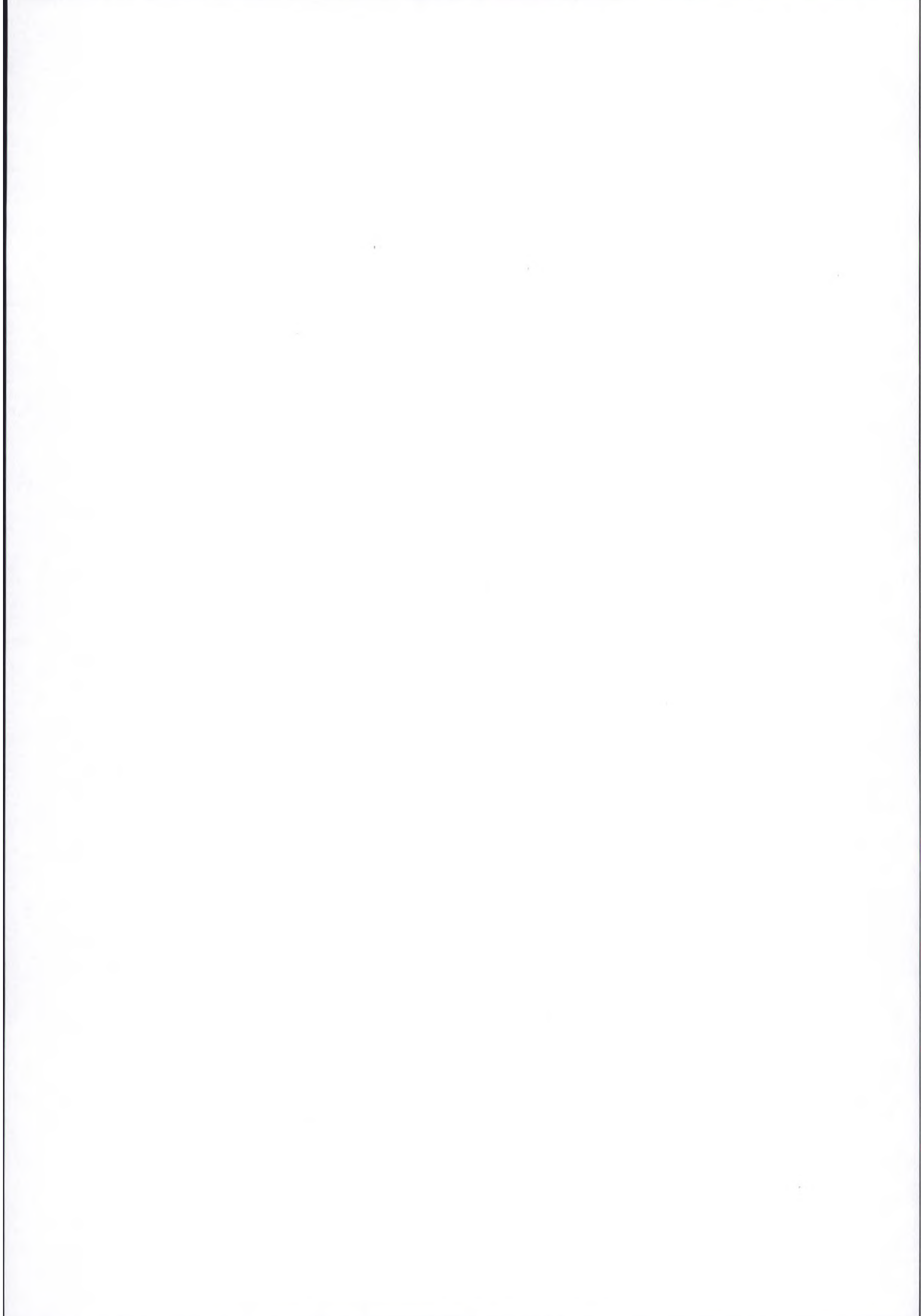
Efterskrift

Dette notat er hovedsageligt skrevet efter hukommelsen, sådan som jeg erindrer det her 6 år efter Hovedstadsrådets nedlæggelse. Jeg har kun haft få "papirer" at støtte mig til. Hovedstadsrådets hukommelse (journal, sagsdokumenter m.m.) ligger gemt i Rigsarkivet. Til orientering skal jeg i øvrigt oplyse, at jeg havde opgaven med at opbygge Egnspanrådets forvaltning og lede den i perioden fra 1/11-1967 til 1/4-1974. Forvaltningen (en stab på 25 mand) dannede grundstammen i Hovedstadsrådets administration. I Hovedstadsrådets funktionsperiode fra 1/4-1974 til 31/12-1989 var jeg leder af Hovedstadsrådets plan- og miljøforvaltning.

Hugo Marcussen
Marts 1996

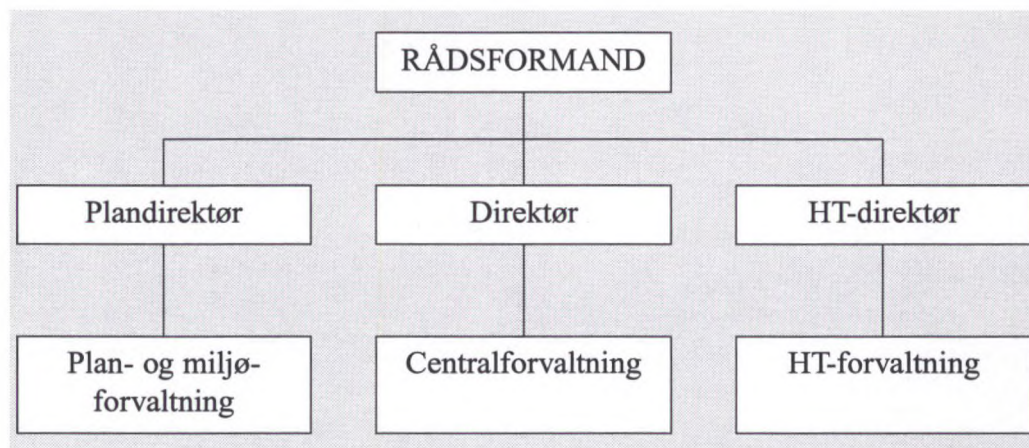
Bilag

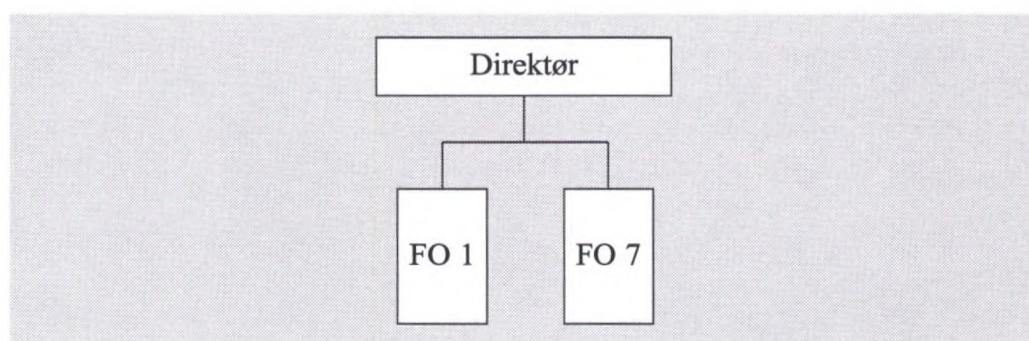
Regionplan 1989, Indholdsfortegnelse

	SIDE
1. LOKALISERINGSSTRATEGIER	
1.1 Regionens hovedstruktur	12
1.2 Kalvebodkilens landzonearealer	14
1.3 Kalvebodkilens byzonearealer	16
1.4 Boligbyggeriets fordeling, boligbyggekvote	18
1.5 Boligbyggeriets lokalisering	20
1.6 Boligbyggeri i eksisterende byområder	22
1.7 Erhvervsbyggeriets lokalisering	24
1.8 Erhvervsbyggeri i eksisterende byområder	26
1.9 Arealer reserveret til fremtidige formål	28
1.10 Udflytning af statslige virksomheder	30
1.11 Detailhandel	32
1.12 Anlæg til kultur, idræt og højere uddannelse	34
2. TRAFIKBETJENING OG TRAFIKANLÆG	
2.1 Den regionale kollektive trafikstruktur	38
2.2 Den regionale kollektive trafikbetjening	40
2.3 Større kollektive trafik anlæg 1989-2001	42
2.4 Kollektive trafikterminaler	44
2.5 Den lokale kollektive trafikbetjeningen	46
2.6 Vejtrafikbetjeningen	48
2.7 Større vejanlæg 1989-2001	50
2.8 Stier	52
3. DET ÅBNE LANDS PLANLÆGNING	
3.1 Fredningsplanlægning, geologi	56
3.2 Fredningsplanlægning, kulturhistorie	58
3.3 Fredningsplanlægning, biologi	60
3.4 Fredningsplanlægning, friluftsliv	62
3.5 Recipientkvalitetsplanlægning (A)	64
3.6 Recipientkvalitetsplanlægning (B)	66
3.7 Råstofindvindingsplanlægning, grus	68
3.8 Råstofindvindingsplanlægning, ler	70
3.9 Jordbrugsplanlægning, landbrug	72
3.10 Jordbrugsplanlægning, skovbrug	74
3.11 Vandindvindingsplanlægning (A)	76
3.12 Vandindvindingsplanlægning (B)	78
4. ENERGIFORSYNING	
4.1 Lokalisering af kraftværker og kraftvarmeværker	82
4.2 Det regionale elforsyningsnet	84
4.3 Det regionale fjernvarmenet	86
4.4 Det regionale naturgasnet	88
4.5 Lokalisering af vindmølleparker	90
4.6 Arealreservation til transportkorridorformål	92
5. MILJØBESKYTTELSE	
5.1 Affaldsbehandlingsanlæg	96
5.2 Kontrollerede lossepladser	98
5.3 Fyldpladser	100
5.4 Restproduktdepoter	102
5.5 Særligt forurenende virksomheder	104
5.6 Kemikalieaffaldsdepoter	106
5.7 Forebyggelse af støjgener	108
5.8 Forebyggelse af støjgener, fortsat	110
5.9 Københavns Lufthavn, Kastrup	112
5.10 Køretekniske anlæg	114
6. FRITIDSOMRÅDER	
6.1 Sommerhuse og kystnære områder	118
6.2 Kolonihaver	120
6.3 Campingpladser	122
6.4 Lystbådehavne	124
7. LANDSBYER	
7.1 Regionens landsbyer	128

Overordnet forvaltningsstruktur

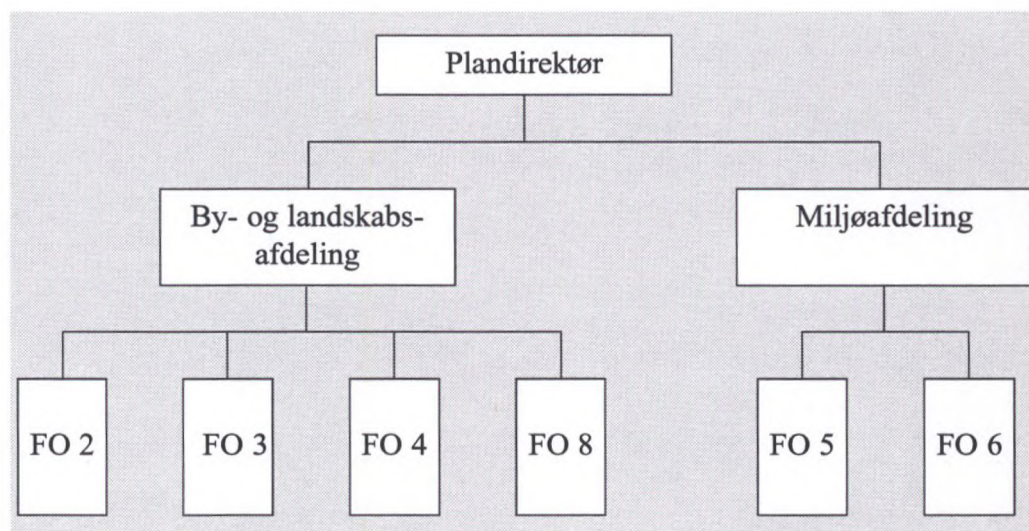

Centralforvaltningens organisationsstruktur

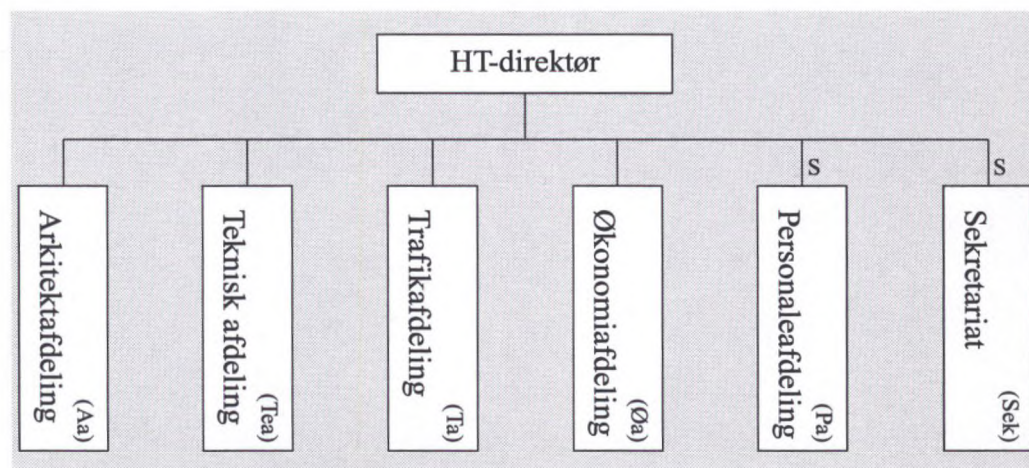
FO = funktionsområde

Plan- og miljøforvaltningens organisationsstruktur

FO = funktionsområde

Hovedstadsområdets Trafikselskabs (HT's) organisationsstruktur

S = stab

Bilag 3

Hovedstadsrådets normeringsplan 1989 (bortset fra HT)

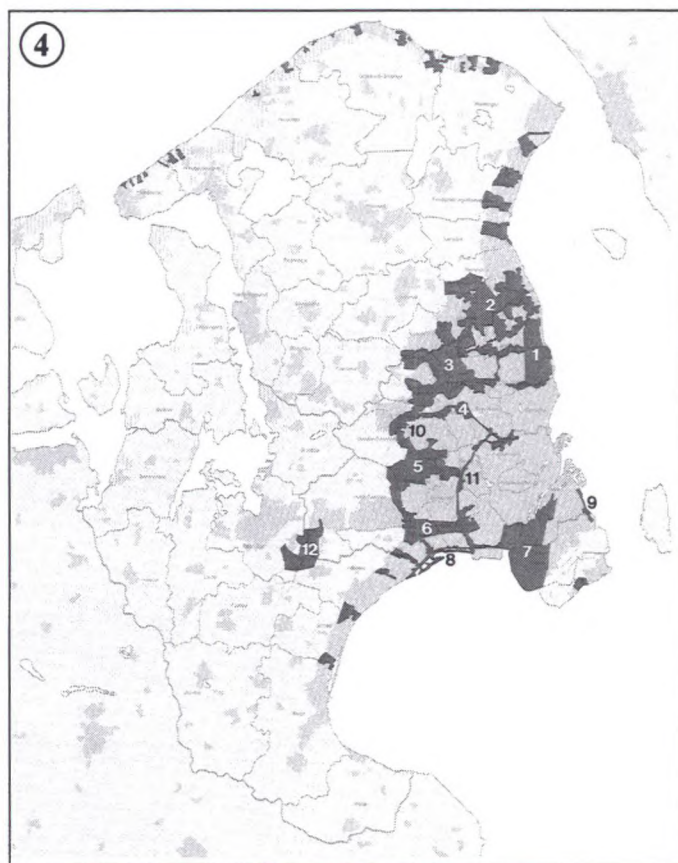
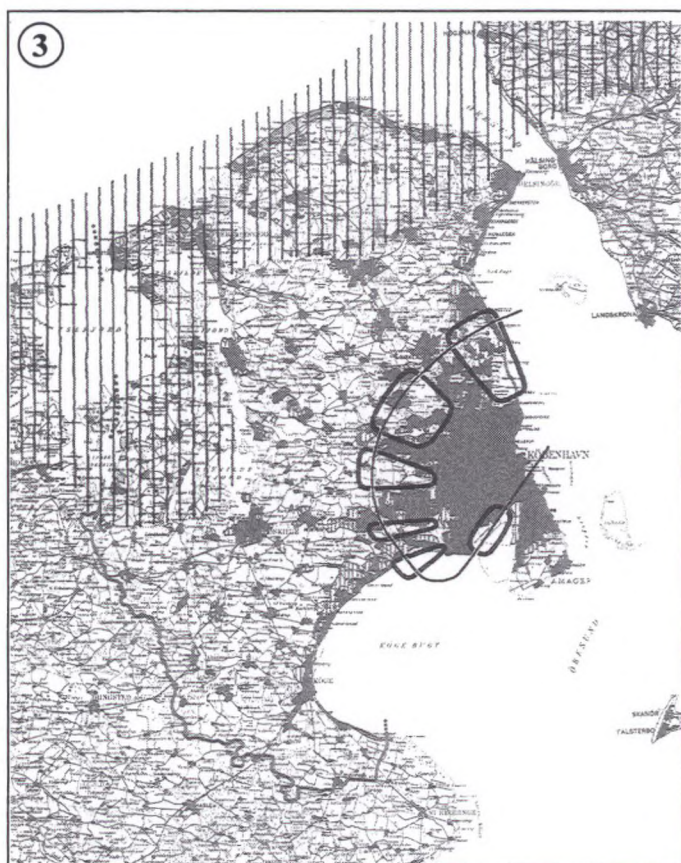
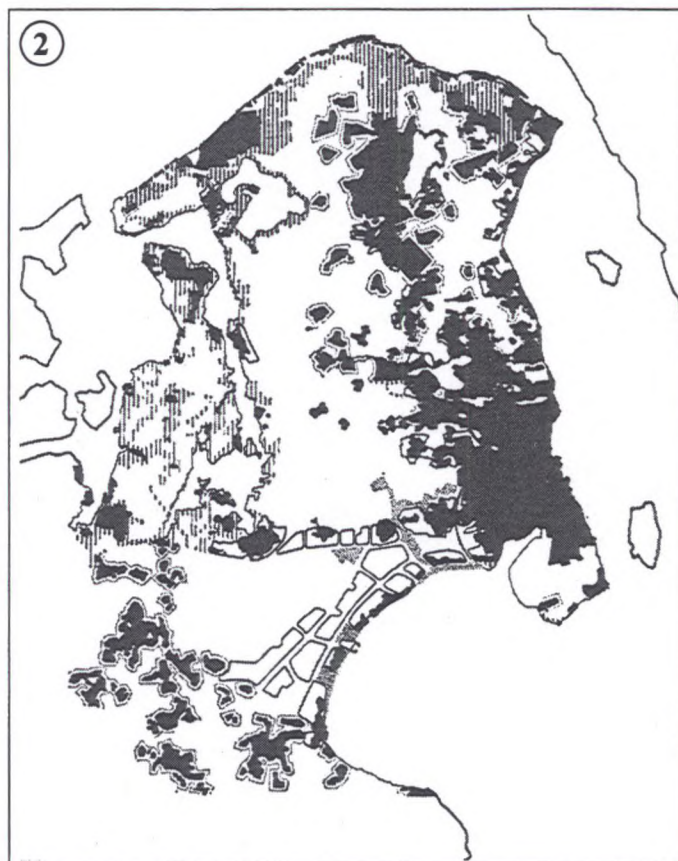
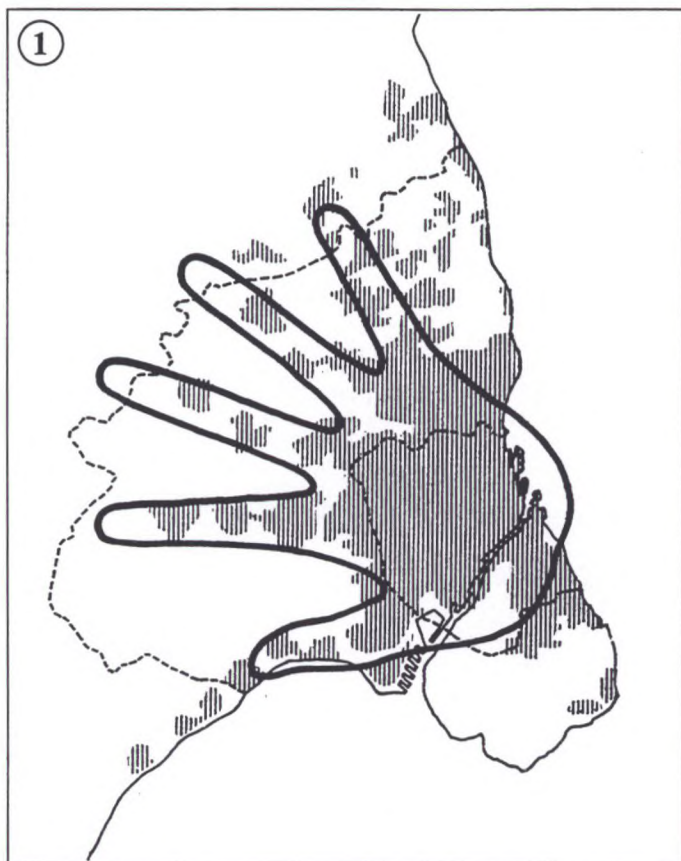
Normeringer fordelt efter tjenesteområde pr. 1. januar 1989

Stillingsbetegnelser	Uden for FO-områ- derne	FO-1	FO-2	FO-3	FO-4	FO-5	FO-6	FO-7	FO-8	I alt
Direktører	2	-	-	-	-	-	-	-	-	2
Afdelingschefer	2	-	-	-	-	-	-	-	-	2
Kontorchefer	-	1	-	-	-	-	-	-	-	1
Funktionschefer	-	-	1	1	1	1	1	1	1	7
Vicekontorchefer	-	2	-	-	-	-	-	-	-	2
Akademiske sagsbehandlere ...	-	5	13	6	7	15	8	7	7	68
Ekspeditionssekretærer	-	1	-	-	-	-	-	-	-	1
Fuldmægtige	-	3	-	-	-	-	-	-	-	3
Overassistenter	-	1	2	-	2	-	1	1	-	7
Assistenter	-	16	-	1	1	3	2	1	2	26
Mellemteknikere	-	-	3	1	4	8	2	2	3	23
Betjentformand	-	1	-	-	-	-	-	-	-	1
Kontorbetjente	-	3	-	-	-	-	-	-	-	3
Kantineleder	-	1	-	-	-	-	-	-	-	1
Kantineassistenter	-	10	-	-	-	-	-	-	-	10
Varmemester	-	1	-	-	-	-	-	-	-	1
Varmemestermedhjælpere	-	1	-	-	-	-	-	-	-	1
Rengøringsleder	-	1	-	-	-	-	-	-	-	1
Rengøringsassistenter	-	9	-	-	-	-	-	-	-	9
Journalister	1	-	-	-	-	-	-	-	-	1
I alt	5	56	19	9	15	27	14	12	13	170

Grønne kiler - Fra idé til virkelighed

Grønne kiler - Fra idé til virkelighed.

Begrebet grønne kiler indgår hverken i Fingerplanen eller i Principskitsen. Fingerplanen (1) definerer byfingrenes udstrækning og indhold. Arealerne mellem fingrene betegnes som åbent landbrugslandskab. Principskitsen (2) vil bevare det nordsjællandske landskab, samtidig med at de nye bydele i sydvestlig retning kan nyde godt af de store midt- og sydsjællandske skove, søer og strande. Det er først under arbejdet med Regionplan 1973 (3), at de grønne kiler indgår i planlægningen på lige fod med byfingrene. Som det fremgår af Regionplan 1989 (4), lykkedes det Hovedstadsrådet at komme fra idé til virkelighed. De grønne kiler er nu sikret ved fredning eller offentlige opkøb.

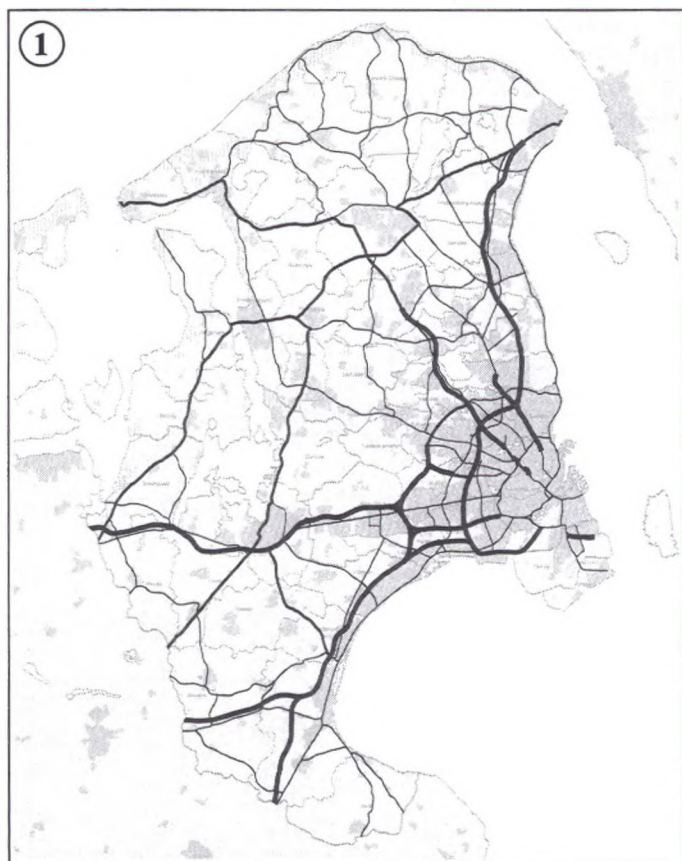

- 1 Fingerplanen 1947
- 2 Principskitsen 1960
- 3 Rekreative forudsætninger for Regionplan 1973
- 4 De grønne kiler i Regionplan 1989

Byspredning undgået

Byspredning undgået.

Vejnettet (1) i regionen består af et regionalt og lokalt vejnet. De regionale veje ligger langs med byfingrene og på tværs mellem dem. Det kollektive trafiksystem består af 2 dele: de røde S-tog og de gule busser. Banerne (2) er grundstammen i det kollektive net. De vigtigste baner ligger i byfingrene. Regionens busnet (3) dækker hele regionen. Hovedideen i 50 års regionplanlægning har været kravet om en integration af arealanvendelse og trafikplanlægning. Det er lykkedes. 85% af regionens byarealer (4) er beliggende indenfor fingerbystrukturen.

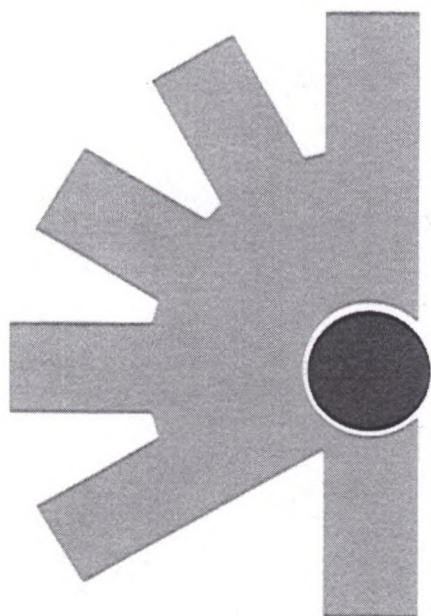
- 1 Regionens vejnet
- 2 Regionens banenet
- 3 Regionens busnet
- 4 Den regionale fingerbystruktur

Harmonisk byvækst

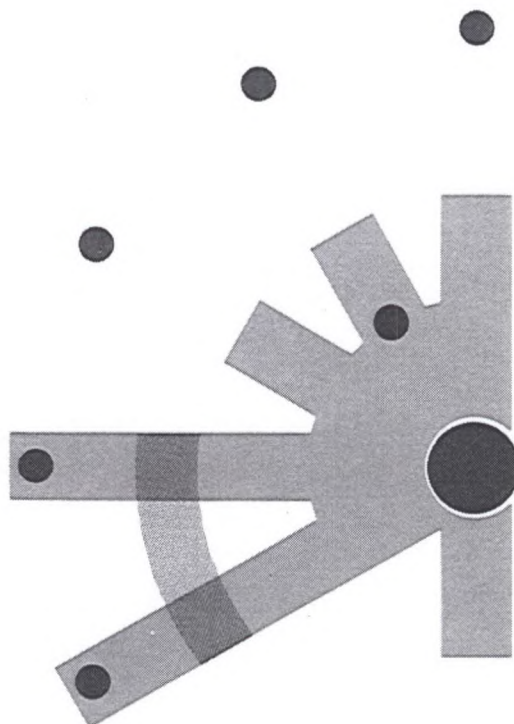
Harmonisk byvækst.

Fingerplanen, Principskitsen og Regionplan 1973 blev tilvejebragt med henblik på at styre en stadig voldsommere byvækst. Det samlede byggeri i perioden 1945 - 1985 kan skønsmæssigt opgøres til 43 mio. m² boligareal og 26 mio. m² erhvervsareal. Under Regionplan 1973 udeblev den forventede byvækst. Regionplan 1973's funktion blev dels at fungere som en arealberedskabsplan til at optage evt. nyt opsving i byvækst, samtidig med at den via en etapedeling og tidsfølgeplan indgik i Hovedstadsrådets videreførelse af den overordnede planlægning, der afsluttedes med Regionplan 1989. Den i Regionplan 1989 indeholdte fingerbystruktur, der bygger på en stationsnær lokalisering af boliger og arbejdspladser, er i virkeligheden den endelige færdiggørelse af Fingerplanen. Det har været muligt i 40 år at opretholde en klar regional bystruktur, der har haft en afgørende indflydelse på Hovedstadens harmoniske vækst.

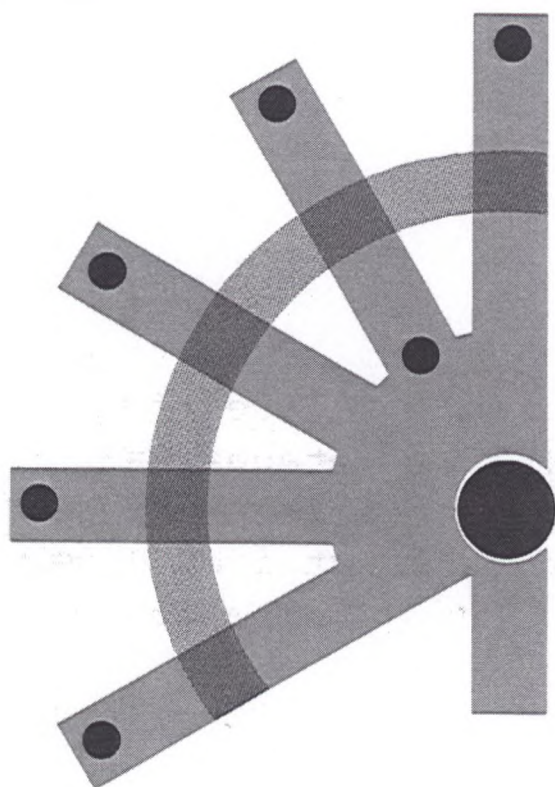
①

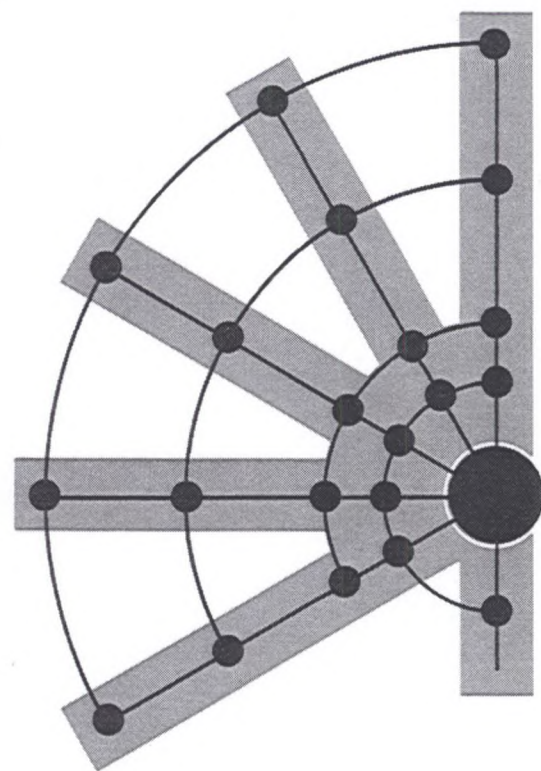
②

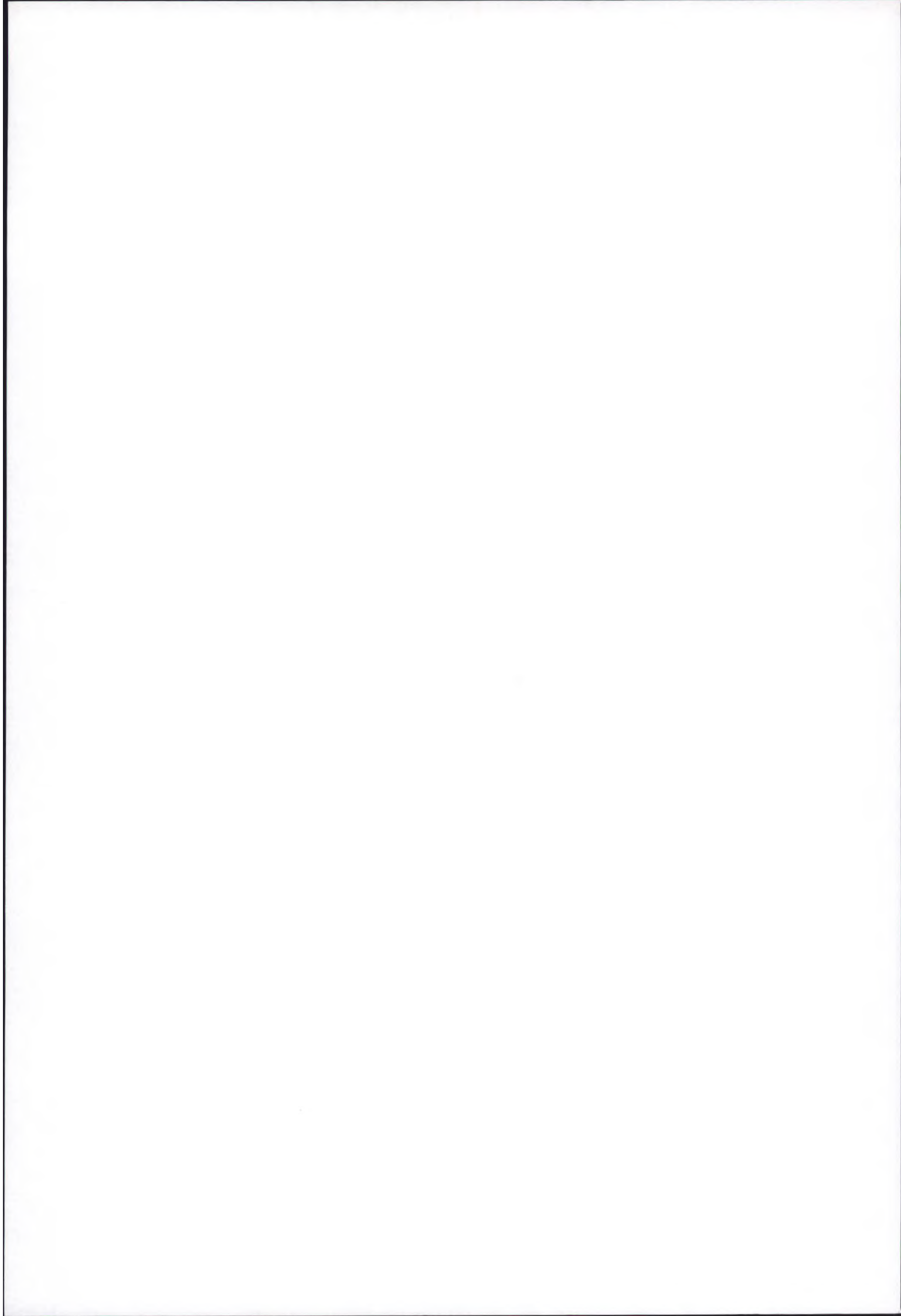
③

④

- 1 Fingerplanen
- 2 Principskitsen
- 3 Regionplan 1973
- 4 Regionplan 1989's hovedstruktur

Byplanhistoriske Noter

1. **Udokumenterede optegnelser om et halvt århundredes levnedsløb.** Af Flemming Teisen. 1985. -89 s. (genoptryk)
Pris: 40 kr.
2. **Havneby på Rømø.** Af Jesper Termanssen. 1985. -37 s.
Pris: 30 kr.
3. **Athen-erklæringen.** Oversat og kommenteret af Ernst Kristoffer- sen. 1985. -20 s.
Pris: 20 kr.
4. **Bidrag til naturfredningens historie.** Af C. Blixencrone-Møl- ler. 1985. -74 s.
Pris: 35 kr.
5. **Tilbageblik.** Af Edmund Hansen. 1985. -43 s.
Pris: 25 kr.
6. **Byplanhistoriske erindringer fra midten af 40'erne til begyndel- sen af 50'erne.** Af Jesper Ter- manssen. 1986. -47 s.
Pris: 40 kr.
7. **Planlægningens græsrodde.** Af Carl Evald Hansen. 1986. -20 s.
Pris: 20 kr.
8. **Bag kulisserne - Køge Bugt lo- vens politiske og administrative forspil.** Af Frank Bundgaard. 1986. -55 s.
Pris: 45 kr.
9. **Lærestalernes Fælles Byplan- kursus 1955-69.** Af Kirsten An- dersen. 1986. -45 s.
Pris: 40 kr.
10. **20'ernes og 30'ernes byplan- historie - indlæg fra seminar, juni 1986.** Af Edmund Hansen, Lisbeth Baslev og Ole Thomassen. 1987. -41 s.
Pris: 35 kr.
11. **Værløse - en kommunes byplan- historie 1944-74.** Af Max Siegum- feldt. 1987. -69 s.
Pris: 50 kr.
12. **40'ernes og 50'ernes byplan- historie - indlæg mv. fra semi- nar, juni 1987.** Af Edmund Han- sen m.fl. 1987. -77 s.
Pris: 50 kr.
13. **Med de venligste hilsener fra Steen Eiler Rasmussen.** Red. af Vibeke Dalgas. 1988. -28 s.
Pris: 40 kr.
14. **Notat om Storkøbenhavns plan- lægning, 30. maj 1960.** 1988. -38 s.
Pris: 50 kr.
15. **Industri kvarteret i Gladsaxe.** Af Vagn Isaksen, Edmund Hansen og Ella Bredsdorff. 1988. -114 s.
Pris: 60 kr.
16. **De store vækstår - fra ca. 1960 og videre frem. Seminar, juni 1988.** Af Sven Allan Jensen m.fl. 1989. -62 s.
Pris: 50 kr.
17. **De første landsplanår 1959-64.** Af Kirsten Andersen og Erik Kaufmann. 1988. -25 s.
Pris: 40 kr.
18. **Rødovre - træk af kommunens byplanhistorie.** Af Niels Fosdal. 1989. -23 s.
Pris: 40 kr.
19. **Boligbyggeriet og boligområder- ne i by- og regionplanlægningen i vort århundrede. 4. seminar, juni 1989.** Af Tim Knudsen m.fl. 1990. -86 s.
Pris: 70 kr.
20. **Københavns Kommune - huma- nitær byplanlægning 1940-70.** Af Max Siegumfeldt. 1990. -57 s.
Pris: 60 kr.
21. **Fingerplanen - tilblivelsen, op- levet fra gulvet 1945-50.** Af Sven Allan Jensen. 1990. -38 s.
Pris: 50 kr.
22. **Trafikken og byerne - udvikling og planlægning. 5. seminar, juni 1990.** Af Edmund Hansen m.fl. 1991. -103 s.
Pris: 70 kr.
23. **Fra sommervilla til feriehytte - om århundredets og mellem- krigstidens fritidsbebyggelser.** Af Nan Dahlkild. 1991. -62 s.
Pris: 120 kr.
24. **Da miljøet kom til byen.** Af Bent Flyvbjerg. 1992. -63 s.
Pris: 90 kr.
25. **Sommerhuset - fødsel og op- vækst. 6. seminar, juni 1991.** Red. Elith Juul Møller og Poul Strømstad. 1992. -63 s.
Pris: 70 kr.
26. **Københavnske generalplantilløb 1932-1958.** Af Poul Lyager. 1992. -63 s.
Pris: 90 kr.
27. **Byens offentlige rum. 7. seminar, juni 1992.** Red. Vibeke Dalgas og Poul Strømstad. 1994. -84 s.
Pris: 80 kr.
28. **Forstæderne - bydannelse og byplaner. 8. seminar, juni 1993.** Red. Sven Allan Jensen og Poul Strømstad. 1994. -66 s.
Pris: 90 kr.
29. **Lidt om fredningsplanlægning og om nogle af de mennesker jeg mødte hen ad vejen.** Af H.H. Holden Jensen. 1994. -64 s.
Pris: 90 kr.
30. **Det åbne land. 9. seminar, juni 1994.** Red. Kirsten Andersen og Elith Juul Møller. 1995. -61 s.
Pris: 90 kr.

